

TARP EMOCIJOS IR RITUALO: BALTŲ KARO PAPROČIŲ PĖDSAKAIS

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – XIII–XV a. baltų karo ritualai, turintys didelį emocinį krūvį, bei jų mitinis kontekstas; ypatingas dėmesys skiriamas dviem ritualams – apeigiamam raudojimui ir karo šūksniams.

Darbo tikslai – atskleisti emocijų reikšmę ritualuose, analizuojant liūdesiu ir pyktimi grindžiamą apeiginį elgesį; panagrinėti baltiškų karo ritualų prasmę ir mitinį kontekstą.

Tyrimo metodai – analitinis, semantinis, lyginamasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: emocijos, ritualas, liūdesys, pyktis, karas.

Yra daug ritualo tyrimo būdų. Šiame straipsnyje pasirinkta jausmų analizės perspektyva, kuri mažai taikyta nagrinėjant baltų religiją ir mitologiją. Religijose jausminė išraiška yra labai svarbi, skirtingi jausmai, kaip kad džiaugsmas, meilė, pyktis, liūdesys ir panašiai, sudaro religinės ideologijos jausminę skalę, kurioje atsiskleidžia religijos vertybinė sistema (plg. krikščioniškų jausmų spektrą tarp Dievo meilės ir rūstybės). Politeistinėse religijose dievai atsiskleidžia kaip tam tikrų emocijų charakteristikų turėtojai, o jų tarpusavio santykiai išreiškia emocijų santykių modelius. Straipsnyje dėmesys kreipiamas į dvi emocijų raiškas – į jausminę būseną ritualo atlikimo metu, o per tai ir į to ritualo santykį su atitinkama emocine išraiška pasižyminčia baltų dievybe.

Emocinis išgyvenimas kaip religinė ir net estetinė kategorija yra daug kartų nagrinėtas. Bene raktinė čia būtų katarsio teorija, šaknimis atsiremianti į antikinę tragediją, turinčią visus ritualo bruožus. Net šiuolaikiniame mene aptinkama ritualinių funkcijų; pavyzdžiui, literatūra, teatras ar kinas interpretuojami kaip priemonės, leidžiančios skaitytojui ar žiūrovui patirti psichinę būseną, kurios metu atgaivinamos ir išlaisvinamos užslopintos neigiamos emocijos, kaip antai liūdesys, pyktis, apmaudas ir t. t. Tokia apšalymo funkcija laikoma apeigine (Scheff 1977). Psichologinė ritualo samprata susiaurina ritualo prasmę ir neatsižvelgia į religinį jo funkcionavimo pagrindą, tačiau vienas dalykas čia nekelia abejonių: ritualas yra transformacija. Straipsnyje ir pasvarstysime apie emocijų svarbą šiai transformacijai įgyvendinti.

Tyrimui pasitelkiami įvairūs baltų mitologijos ir folkloro duomenys, pradedant nuo ankstyviausių šaltinių ir baigiant XX a. liaudies tikėjimais; folkloro duomenys papildo mitologijos šaltinių spragas ir leidžia rekonstruoti kai kuriuos religinius modelius. Pagrindinis tyrimų šaltinis yra keturios kryžiuočių kronikos: *Henrici Chronicon Livoniae* (Henriko Latvio Livonijos kronika), *Livlandische Reimchronik* (Livonijos eiliuotoji kronika), *Chronicon terrae Prussiae* (Petro Dusburgiečio Prūsijos kronika) ir *Chronica nova Prutenica* (Vygando Marburgiečio Naujoji Prūsijos kronika). Kadangi remsimės kronikų medžiaga, būtinai reikia analizuoti ir kryžiuočių viduramžių ritualinį kontekstą, kuriame aprašomi baltų karo papročiai. Taip pat dėmesio bus skiriama ir kronikininkų vaizdavimo būdai, kuris atspindi to meto karinį religinį mentalitetą ir literatūrinį skonį; pažiūrėsime, kokius jausmus išgyvena per kronikininko prizmę vaizduojami vokiečiai, jų sąjungininkai ir priešingoje stovykloje esančios tautos – lietuviai, latviai, prūsai, kuršiai, žiemgaliai, lyviai ir kt.

Karo emocijos: tarp liūdesio ir džiaugsmo

Tarp emocijų išskirtinę vietą Pabaltijo kryžiuočių kronikose užima liūdesys. Taip yra dėl kronikų turinio – beveik vienintelis dalykas, kuris apskritai domina kronikininkus, yra karo istorija; visa kita informacija yra tik parašėse. O karo istorija susijusi su netektimis, skausmu ir liūdesiu.

Žiūrėdami į šią istoriją kaip į naratyvą, matome, kad tai įvykių kaitos grandinė, kurios herojai tai laimi, tai pralaimi. Pačios ryškiausios permainingų kovų emocijos – pergalės džiaugsmas ir pralaimėjimo liūdesys. Ypač daug liūdesio ir džiaugsmo emocijų yra Livonijos eiliuotoje kronikoje, bet jų taip pat yra Henriko Latvio bei Prūsijos kronikose.

Įsidėmėtina, kad kronikose džiaugsmas nėra paprastas džiaugsmas kaip pozityvi emocija: džiaugiamasi ne dėl pergalės, bet dėl priešų pralaimėjimo, taigi tai savotiškas juodasis džiaugsmas, plg.:

[Žemaičiai puola Heiligenbergą]

wie grôz, der cristen vreude was¹,
dô man die tôten vor in las
zû samene und ûf die slitten lût.
betrûbet was der heiden mût,
daz, ir sô vil getôtet was
mit geschozze, als ich itzunt las.

LRCh 10095–10100

Kaip tada krikščionys džiaugės,
Kai jų akyse lavonus
Rinko ir į roges krovė.
Stabmeldžiai labai nuliūdo,
Kad tiek daug jų nukauta buvo
Šūviais, kaip esu jau sakęs.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 340

¹ Čia ir kitose citatose išskirta straipsnio autorės.

Džiaugsmo ir liūdesio emocijų vaizdavimas kronikose yra ne tik abstraktus; jis neretai reiškiamas figūratyviai priešinant du skirtingus ritualinės išraiškos būdus – dainavimą (giedojimą) ir raudojimą. Būdinga džiaugsmo (dažniausiai – juodojo, piktdžiugos) išraiška yra giesmė, o liūdesio – raudojimas:

Tad iš džiaugsmo krikščionys užtraukė vokiškai tą šlovės giesmę: „Kristus prisikėlė“, baigdami vokiškai: „Linksminkimės mes visi, kad stabmeldžiai liūdesy, kurie eleison“.

[Lietuvos] karalius [Algirdą ir Kęstutį] apėmė didelis skausmas ir jie verkė, nes niekadoms nebuvo patyrę tokio nuostolio. O magistras, džiaugsmo kupinas, šlovino su saviškiais Dievą (Jasas, Gudmantas 1998: 119).

Giedojimas yra ritualizuota krikščionių (kryžiuočių) džiaugsmo išraiška (giesmė kaip padėkos Dievui būdas); kartais tai virsta ypatinga švente (iškilmėmis), kurios metu grojama įvairiais muzikos instrumentais, plg.:

Ir išvien su kitomis vėliavomis jie sumušė stabmeldžius, tik karalius Vytenis ištrūko. O [Ordino] broliai grįžta džiaugdamiesi, vedini belaisviais – rusais ir stabmeldžiais, giesmėmis Dievą šlovindami (ten pat: 64, 65; MChN III 53).

Teutonai visi sveiki ir nenukentėję giedodami parėjo namo savo keliu be vieno riterio <...> (Jurginis 1991: 108; HCh XXVI 3).

Po visų vyrų nugalėjimo krikščionys pradėjo iškilmes, grojo birbynėmis ir kitais muzikos instrumentais, mušė litaurus, nes pagaliau atkeršijo piktdariams ir nugalėjo visus tikėjimo išdavikus, čia susirinkusius iš Livonijos ir Estonijos (ten pat: 141; HCh XXVIII 6).

Juodojo džiaugsmo išraišką kartu su padėka Dievui galėtume laikyti ritualizuota kryžiuočių karinės pergalės paminėjimo forma. Analogiška ceremonija aptinkama ir prūsų visuomenėje, tiesa, ankstyvesniame šaltinyje – tai krikščionių misionieriaus Adalberto nužudymo Prūsijoje 997 m. aplinkybės. Ritualizuoto džiaugsmo kontekste jos yra kur kas aiškesnės – kaip rašo vienas Adalberto biografų Johannes de Cannapara, nužudę misionierių, prūsai

jo kūną palikę toje pačioje vietoje, galvą pamovę ant mieto ir linksmą dainą garsindami savo nusikaltimą [originale: *laeto clamore sua scelera laudantes – D. V.*], visi iki vieno sugrižo į savo gyvenvietes (BRMŠ I 173, 175).

Juodojo džiaugsmo dainą suvokdami kaip karo taisyklės atitinkančią emocinę ritualizuotą raišką, tiek krikščioniškos, tiek baltiškos kultūros kontekste matome tą patį reiškinių, kuris yra būdingas tikrai ne vienai kultūrai ar religijai. Emocinė raiška yra ritualinis būdas išreikšti karo pergalės ir pralaimėjimus. O viduramžių kronikas galima iš dalies traktuoti kaip emocinės istorijos rašymą. Tai istorija, kurioje kalbama apie tai, kaip liūdesį paversti džiaugsmu, o prieš džiaugsmą – liūdesiu; ir taip, pulsuoju emocijoms, karo ratas sukasi. Štai dar keletas būdingų pavyzdžių:

pranešė, kad ir broliai, ir maldininkai, ir visa krikščionių kariuomenė žuvusi mūšyje, o tada Kulmo žemėje ir Lenkijoje kilo toks baisus krikščionių raudojimas, kokio nuo amžių nebuvo girdėta. Tačiau kitos dienos pavakaryje, kai broliai su kariuomene sugrižo po pergalingo mūšio, toks didelis džiaugsmas apėmė

krikščionių širdis, kad pranoko vakarykštės dienos raudas (Batūra, Valkūnas 1985: 124, 125; DChTP III 55/54/).

Todėl sužinojęs apie saviškių pabėgimą ir lietuvių drąsą, miestas suvaitytojo ir rygiečių lyra beregint virto gedulu, o jų giesmės – verkiančiųjų rauda [originalė: *cantus eorum in vocem flencium – D. V.*] (Jurginis 1991: 58; HCh XII 3).

Dėl šių dviejų žūties prūsai labai džiūgavo, o broliai sielvartavo. Tačiau broliai sugalvojo paversti jų džiugesį ašaromis ir liūdesiu ir prieš pilies vartus pakorė trisdešimt prūsų įkaitų, kuriuos buvo paėmę į nelaisvę. Dėl to prūsai, matydami pakartus savo sūnus ir giminaičius, patys prapliupo didžiu raudojimu (Batūra, Valkūnas 1985: 160, 161; DChTP III 119/114/).

Kaip matyti, emocinė „kova“ yra faktinės kovos palydovė ir, kaip rodo paskutinė citata, pati inspiruoja fizinę kovą. Kovų istorijos pulsavimas – džiaugsmo ir liūdesio bangos, liūdesio bangų joje kur kas daugiau, o džiaugsmo mažiau, ir jis pats nėra tyras – tai greičiau brutali liūdesio kompensacija. Liūdesys ir raudojimas – būdinga Pabaltijo viduramžių kronikų emocinė būsena. Tiriant ją, kyla klausimas: ar tekstuose, kuriuose emocijos yra tiesiog vaizdavimo būdas, galime rasti „tikrą“, nestereotipinių, ne nuo kronikininko vaizdavimo būdo priklausančių emocijų? Ir dar problemiškesnis šis klausimas atrodo, kai vaizduojami kronikininkams svetimoms kultūros žmonių jausmai ir ritualai.

Raudojimas: emocijos ar ritualas?

Raudojimas vokiečių kronikose pristatomas ne tik kaip emocinė liūdesio išraiška (aimanavimas, dejavimas), bet ir kaip apeiga. Mirusiųjų apraudojimo ritualą matome keliuose Livonijos eiliuotosios kronikos ir Henriko Latvio kronikos epizoduose:

Quos videntes Curones a civitate recedunt et collectis interfectis suis ad naves revertuntur et transita Duna triduo quiescentes et mortuos suos cremantes fecerunt plantum super eos (HCh XIV 6).

Kuršiai, juos pamatę, pasitraukė nuo miesto ir, surinkę užmuštuosius, grįžo prie savo laivų, persikėlė per Dauguvą, ten prastovėjo tris dienas, apverkė užmuštuosius ir juos sudegino (Jurginis 1991: 67).

die clageten sie vil manche tage
mit vil bitterlîcher clage (LRCh 5701, 5702).

Kai sembai namo atėjo,
Jie netrukus pastebėjo,
Kad jiems trūksta daug narsių
Ir tikrai rinktinių vyrų.
Daug dienų jie jų gedėjo,
Gailestingai dėl jų raudėjo.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 279

Henriko Latvio Livonijos kronikoje taip pat minimos ir estų raudos:

Sed Estonepropter tantam suorum interfectionem ad persequendum Lethos venire non presumebant, sed tristia funera a Letthis sibi iniecta multis diebus colligentes et igne

cremantes, exequias cum l a m e n t a t i o n i b u s et potationibus multis more suo celebra-
bant (HCh XII 6).

Tačiau estai nepersekiojo lettų [t. y. latvių – D. V.] už tokį kraujo praliejimą, tik surinko
l i ū d ě d a m i užmuštųjų kūnus, juos sudegino, kėlė laidotuves s u r a u d o m i s ir laidotuv-
tvių vaisėmis pagal savo paprotį (Jurginis 1991: 60).

Apie baltų laidotuvių raudų ritualą užsimenama ir kituose viduramžių šal-
tiniuose – 1249 m. Kryžiuočių ordino sutartyje su prūsais (minint *tulissones* ir
ligaschones, atlikdavusius žuvusių karių garbstymą), 1262 m. rusiškoje Haličo-
Voluinės kronikoje aprašant Lietuvos karaliaus Mindaugo žmonos mirtį², 1389 m.
kryžiaus žygių propaguotojo Philippe'o de Mézières'o traktate, jam aprašant Lie-
tuvos valdovų kremavimo ritualą³, 1426 m. Sembos vyskupo Michaelio Junge's
įsake, draudžiančiame prūsams raudoti ant kapų⁴. Pamažu šaltiniuose randasi vis
daugiau paprotinių detalių, iš kurių yra aiškiau, jog kalbama kaip tik apie apeiginių
raudojimą. Bet, kaip pažymi raudų tyrinėtoja Aušra Žičkienė, raudų tradicija labai
pakito per kelis šimtmečius: ankstyvuosiuose šaltiniuose kalbama apie epinę kar-
žygių, karių garbstymo tradiciją, kuri vėliau buvo visai prarasta; iki XX a. išliko
tik improvizacinio pobūdžio raudos (Žičkienė 1998: 174). Tačiau garbstymo ele-
mentų galima išvelgti garsiojoje karinėje-istorinėje Sudaičio sutartinėje⁵ (jos frag-
mentas pirmąsyk paskelbtas Motiejaus Strijkovskio „Kronikoje“ 1582 m.). Nors
tai sutartinė, o ne rauda (ten pat), joje klausimo forma (kuri taip būdinga raudoms)
kreipiamasi į „kunigėlį“ (kunigaikštį):

– Ko tujei, kunigėli, sudaičio,
Ilgai pamigėli, sudaičio?
Miegą bemigantem, sudaičio,
Iškirta karelius, sudaičio,
Išpylė pilelę, sudaičio,
Katro tau, kunigėli, sudaičio,
Daugiau pagailėja, sudaičio?
– Ne taip gaila man pilelės, sudaičio,
Kaip man gaila karelių, sudaičio,
Aš pilelę supilsiu, sudaičio,
Dvejais trejais meteliais, sudaičio,
O karelių nebužauginsiu, sudaičio,
Nei dešimtis metelių, sudaičio.

LLD 3 683

² „Tuo pat metu mirė kunigaikštienė Mindaugienė ir ė m ė [M i n d a u g a s] dėl jos raudoti.
Jos sesuo buvo ištekejusi už Nalšios kunigaikščio Daumanto. Mindaugas pasiuntė [pasiuntinius] į
Nalšią pas savo svainę. Taip tarė: „tavo sesuo mirė, atvyk apraudoti savo sesers“. Jai atvy-
kus raudoti, Mindaugas užsinorėjo vesti savo svainę <...>“ (Antanavičius [ir kt.] 2005: 117).

³ „Ir tada baronai, nuo širdžių melsdamiesi ir didžiai raudodami, padega minėtą
medinį narvą, sudegina savo valdovą karalių ir jo geriausiąjį bičiulį. Abiejų sielos tučtuojau eina į
rojų“ (BRMŠ I 453).

⁴ „kapinėse ant mirusių draugų bei artimųjų kapo – t e g u n e r a u d a, n e v a i t o j a, kaip ligi
šiol dar yra įpratę daryti“ (BRMŠ I 484, 485).

⁵ Šią istorinę sutartinę tyrė M. Biržiška, B. Sruoga, Z. Slaviūnas, D. Sauka ir kt.

Nesunku pastebėti, kad ši sutartinė funkciškai yra artima raudoms, ypač tam tikrai jų grupei, apibūdinamai kaip buitinės raudos; tokios raudos buvo atliekamos ištikus nelaimėi – gaisrui, sausrui, nederliui, kritus gyvuliams, užėjus ligai – arba tiesiog skundžiantis sunkiu likimu (Žičkienė 2004a). Į Sudaičio sutartinės stilistikos panašumus su raudomis atkreipė dėmesį ir Donatas Sauka: „Sutartinę lygindami su rauda, rastume nemaža stilistinių panašumų (kreipimasis, klausimas-priekaištas, apgailėjimas)“ (Sauka 1982: 78). O štai kitas Sudaičio sutartinės variantas yra artimas raudoms jau ne tik dėl klausiamosios stilistikos ir funkcijos, bet ir savo turiniu, plg.:

Mėtaujėla, mėtaujo,
Biednas Sudaitėlis,
Mėtauja lylio.

Kā taip gailiai verki,
Kāl smūtnas veidelis?
Pražuva skarbelis
Ir visas turtelis.
Biednas Sudaitėlis,
Kur tu prisiglausi:
Ar prie medeliā,
Ar prie akmenēlia?
Medelis šakotas,
Akmenēlis šaltas.

LLD 3 684

Plg. raudas:

Mana motušėla, mana garbuolėla! Ko tu dabar numirei? Kur aš pasidėsiu? Glausiuos pre akminēlia – akminēlis šalts. Glausiuos pre medelia – medelis šakots! (BsTR 339).

Kaip sunku žuvelei be vandenėlio, taip sunku siratėlei be tētužėlio. Kur siratėlių pulkelis ėjo, ten ašarėlių upelis tekėjo. Kur siratėlių pulkelis ėjo, ten šiaurus vėjėlis pūtė. Kur siratėlių pulkelis ėjo, ten skaudus lietulis lyjo.

Prie ko jie prisiglaus, kas už juos užtars nors vieną žodelį? Kas juos išmokys sunkių darbėlių dirbti? Vai, reikė išodyti čystam laukely žalia liepelė, vai, jie būt nor prie tos prisiglaudę, vai, ji būt užklėstus savo žaliais lapeliais. O dar prie ko prisiglaus, kiba čystam laukelyj prie gryno akmenėlio (BsTR 211).

Raudų, dainų ir sutartinių įvaizdžiai bei stilistika susipina; štai paskutinėje raudoje našlaičiai vaizduojami labai panašiai kaip šeimos dainose. Šiame kontekste norėtusi iškelti prielaidą, kad raudos nėra vienintelis apeiginis dainuojamosios tautosakos žanras laidotuvių ritualuose; vertėtų atkreipti dėmesį ir į latvių laidotuvių dainas, kurios buvo dainuojamos svarbiausiais laidotuvių momentais (panašiai kaip raudos). Beje, galbūt latvių raudų ankstyvą išnykimą irgi būtų galima sieti su lygiagretaus žanro tai pačiai funkcijai atlikti egzistavimu?

O grįžtant į viduramžius, svarbi atrodo Livonijos eiliuotoje kronikoje vartojama sąvoka „graudžios dainos“ (*jāmersanc*). Šis žodis čia vartojamas keletą kartų, iš jų

tris kartus pasakojant apie žiemgalius, kurių pilys viena po kitos buvo sunaikintos kryžiuočių. Pasakymas *jie dainavo gaudžias dainas* apibūdina pralaimėjimo ir patirtų nuostolių bei skausmo situacijas, iš kurių paskutinė reiškė galutinį žiemgalių genties sunaikinimą. Štai šios trys situacijos (iš pradžių cituojamas originalas, o paskui apytikslis eiliuotas vertimas; originale formuluotės sutampa, o Pranciškaus Žadeikio vertime įvairuoja):

1.

sie sungen manchen jâmersanc (LRCh 10160).
'jie dainavo tam tikras gaudžias dainas'

[Žiemgaliai nesėkmingai mėgina sugriauti Heiligenbergą]

Tie, kurie pily gyveno [Ordino broliai – *D. V.*],
Ką galėjo, viską darė,
Kad priešams kuo daugiau pakenktų.
Daugkart buvo jie matyti prie Raktės
Ir prie Duobelės neretai.
Jais atsikratyti neįstengė stabmeldžiai.
Broliai čia lankėsi dažnai
Ir žalą darė su savais būriais.
Žiemgalius labai jau neramino
Tie dažni įsibrovimai.
Jiems pilis labai apkarto,
Dėl jos jie daug neteko
Ir žmonių, ir savo turto.
Per ilgas pasakojimas būtų,
Jei viską suminėt reikėtų.
Daugel jie raudų raudėjo
Dėl draugų ir giminaičių.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 341

2.

sie sungen dâ den jâmersanc (LRCh 11335).
'jie dainavo gaudžią dainą'

[Žiemgaliai apleidžia Duobelės ir Raktės pilis]

Daugelis žiemgalių apgailestavo,
Kai į savo namus grįžo,
Šeimynas rado išžudytas.
<...>
Lietuviai į savo kraštą jojo,
Jie tikrai labai gailėjos
Dėl žiemgalių nuostolių,
Tad, netverdami iš skausmo,
Gedulo raudas raudėjo.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 356

3.

man hôrte die Semegallen clagen
und singen ouch den jâmersanc
den Doblên und Racken sanc (LRCh 11462–11464).
‘tuomet girdėjo žiemgalius raudant ir dainuojant graudžią dainą kaip prie Duobelės
ir Raktės dainavo’

[Žiemgalių dalis išsikrausto į Lietuvą. Kiti pasiduoda Ordinui]

Žiemgalius tuomet girdėjo
Aimanuojant, raudas giedant,
Duobelei ir Raktei kritus⁶.
Aptemdytas jų buvo ūpas,
Kad taip dažnai grobiamas turtas.
Ne kartą badą išmėgino,
Abejonės juos kankino.
Viena jų dalis nusprendė
Ir iš tikrųjų įgyvendino:
Padėtį suvokę tiksliai,
Paėmę savo gimines,
Jas į pilį nusiuntė,
Paliko jie tad priešpilį.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 358

Žodis *jâmersanc* – ‘graudi daina’ – Livonijos eiliuotoje kronikoje vartojamas
taip pat kalbant apie žemaičių pralaimėjimą ir vieną kartą apie estus:

der sanc vil jêmerlîchen sanc (LRCh 5477).
‘daina buvo graudi’

[Žemaičiai puola Duobelės pilį]

Greit stabmeldžiai pasitraukė,
Mažai čia ką laimėjo,
Bet žuvusių daug turėjo.
Sunkiai sužeisti gulėjo;
Jų tenai gautų žaizdų
Išgydyt niekas negalėjo.
Graudžias dainas dainavo,
Ką prie Duobelės jie gavo⁷.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 275

sie brâchten jêmerlîchen sanc
iren kinden und iren wîben (LRCh 1144–1149).
‘jie nešė graudžią dainą savo vaikams ir žmonoms’

⁶ Vertimas nėra tikslus – kadangi prieš tai kronikoje kalbama apie Duobelės ir Raktės pilių sudeginimą, o paskui apie Sidabrės pilies niokojimą, kronikininkas pateikia analogiją, kad tada žiemgaliai raudojo ir dainavo graudžią dainą *taip pat, kaip* prie Duobelės ir Raktės buvo dainavę.

⁷ Pažodžiui šią eilutę reikėtų versti „Taip prie Duobelės jiems nutiko“ (*vor Dobêin alsô gelank*). Iš P. Žadeikio vertimo susidaro įspūdis, kad dainuoja graudžias dainas apie tai, kas nutiko Duobelėje, t. y. kaip žemaičiai buvo sumušti Ordino brolių.

[Estams pralaimėjus,
Neapkaltinti dievai jų liko,
Nors dėl jų taip nutiko,
Kad estų žmonos ir vaikai
Liūdnai giedot turėjo.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 214

Sunku pasakyti, ar „graudi daina“ yra tik Livonijos eiliuotosios kronikos autoriaus stilistinė priemonė, leidžianti išreikšti žiemgalių liūdesio ir skausmo emocijas, ar tai aliuzija į ritualinį dainavimą ar raudojimą, t. y. tam tikrą ceremoniją, atliekama po pralaimėjimo, galbūt mirusiųjų, belaisvių ir žuvusios pilies apraudojimą. Net jei tai tik stilistinė išraiška, už jos karo kontekste, be abejo, slypi skausmas ir liūdesys. Jo ritualizavimas šioje situacijoje atrodytų tiesiog būtinas.

Liūdesio ritualizavimas

Niekas neabejoja, kad raudos yra apeiga, o raudojimas – apeigos atlikimas. Šios apeigos prasmė lietuvių folkloristikoje ir mitologijoje aiškinama įvairiai. Viena vertus, manoma, kad apeiginis raudojimas organizuoja liūdesio emociją tam tikra kryptimi ir palengvina raudančiojo, gedinčiojo psichologinę būseną (Astrauskas 1994: 17)⁸. Kita vertus, mirusiųjų apraudojimas laikomas labai svarbiu jų pomirtinei būklei, kaip rašo Rimantas Astrauskas, raudojimas „suvokiamas kaip paskutinės palydos, būtinas veiksmas tam, kad patektų į dausas“ (ten pat; t. p. žr. Vaitkevičienė 1998: 28, 2001: 94; Žičkienė 2004b). Gal todėl XIII a. prūsų žyniai (*tulissones* ir *ligaschones*), garbstantys velionį, sako jau matantys jį kylantį ant žirgo į dangų (BRMŠ I 241)? Pasak lietuvių tikėjimų, neapraudoto mirusiojo vėlė neturi ramybės, vaidenasi – „Jei žmogų numirusį neapraudoja, tai jis pasirodo žmonėms“ (Balys 1981: 644; t. p. žr. Vyšniauskaitė 1995: 453). Raudose ir laidotuvių tematikos dainose ašaros suprantamos kaip ypatingas simbolis – tai mitinis raktas, atrakinantis mirusiajam žemę (plg.: „Pramušiau žemelį gailiom ašarėlėm“, LTR 3795/4/), savo ruožtu raudojimas suvokiamas kaip žemės vartų, t. y. mirusiųjų pasaulio vartų, atidarymas (plg.: „Kai niekas neverkia, tai sako: „Ot, neverkia, nėra kam ir žemės atrakinc“, LTR 2631/25/)⁹.

Šios dvi raudų interpretavimo kryptys – psichologinė ir mitologinė – nekalba apie patį ritualą; ritualo analizė leidžia dar vieną – religinę raudojimo interpretaciją. Pasak D. Saukos, raudos, žemiškas velionio pagerbimas, kartu reiškė ir „pastangas paveikti nematomą vėlių pasaulį, sutvirtinti su juo ypatingus, magija reguliuojamus ryšius“ (Sauka 1982: 117). Dėl to labai svarbu pažymėti nepaprastą religinę būseną,

⁸ Pasak R. Astrausko, raudų „melodika <...> visada krentančios krypties: prasideda tarsi nuo kulminacijos ir laipsniškai leidžiasi, užsibaigdama žemutine dermės atrama. Toks intonavimas turi aiškiai išreikštą raminantį, įtampą neutralizuojantį pobūdį. Tad galima teigti, kad raudojimas yra individualių ir kolektyvinių emocijų iškrova“ (Astrauskas 2004: 17).

⁹ Analogišką žemės ir dangaus atvėrimo funkciją lietuvių mitologijoje atlieka griausmo dievas Perkūnas; o žaibas yra mitologizuojamas kaip dangaus šviesa, kuri matyti prasidarius akmeniniam dangaus skliautui (Vaitkevičienė 2001: 91–96). Griausmas ir lietus yra mitinė raudojimo (garsinės išraiškos ir ašarų) analogija, kuri figūratyviai išreiškia vėlių pasaulio pravėrimo apeiginį veiksmą.

kurią išgyvena raudotojas. Lietuvių tautosakos duomenimis, raudojimas yra savotiška transformacija, neatsitiktinai raudotojos traktuojamos kaip gegutės. Lietuvių dainose ir raudose yra daugybė pavyzdžių, kur raudojimas vadinamas kukavimu, o raudotoja – gegute (Trinkūnaitė 2002: 110–115; Vaitkevičienė 1998: 29). Pasak Lilijos Kudirkienės, lietuviams (taip pat ir slavams) žodis „kukuoti“ įgijo pastovią reikšmę „verkti, aimanuoti, skūstis“, kuri matyti lietuvių posakiuose (Kudirkienė 2004: 60). Netgi žodžiai „kukuoti“ ir „kūkčioti“ pernelyg semantiškai artimi, kad būtų nesusiję. Analogija tarp raudojimo ir kukavimo, be abejonės, remiasi garsine išraiška, ritmiška balso moduliacija; atkreiptinas dėmesys, kad tiek kukavimas, tiek raudojimas remiasi krintančia intonacija. Todėl ir raudotoja traktuojama kaip kukuojanti gegutė; gegutės įvaizdį dainuojamojoje tautosakoje tyrusi Žemyna Trinkūnaitė nurodo vestuvių dainą, kurioje apeliuojama į nepaprastą nuotakos būseną jai atliekant vestuvinius virkavimus ir sakoma, kad ją *užstatys gegute* – ne ant ilgo laiko, tik „ant subatos vakaro, ant nedėlios ryto“ (Trinkūnaitė 2002: 114). Tautosakos naratyvuose matome jau ir „tikrą“ mitinę transformaciją – raudanti mergina arba moteris iš didelio sielvarto virsta gegute; taip etiologizuojama gegutės kilmė: ši paukštė kildinama iš vyro gedinčios našlės ar brolio verkiančios sesers (LTt 4 440). Gegute iš sielvarto virsta ir žalčio žmona pasakoje ATU 425 M „Eglė žalčių karalienė“ (LTt 4 316); šios pasakos variantuose gegutė pasitaiko ne rečiau už eglę (Martinkus 1994: 83). Beje, liūdesio jausmas yra būdinga metamorfozių situacija, mitinių virsmų priežastis ir antikos mitologijoje labai dažnai yra liūdesys, skausmas, sielvartas.

Taigi raudojimo būseną yra savotiškas mitinis persikūnijimas, kurio metu – galima kelti prielaidą – išgyvenamas ypatingas kontaktas su sakraliu pasauliu. Raudojimas – tai sakrali kalba, leidžianti „atrakinti žemę“, t. y. išprašyti mirusiajam anksčiau mirusių giminių vėlių (ir dievų) pagalbos, kad jie – cituojant brolių Juškų raudas – velionį „pasodintų į vėlių suolelį“, „kad nebūtų vėlių pultas“ ir t. t. Ašaros raudose suprantamos kaip žiniōs, laiško, t. y. tam tikro pranešimo, perdavimo būdas, analogiškas kalbai ar raštui (plg.: „O, mano vyreli, tu ten rasi didelę patiekėlę; pulk po kojelių mano tėveliui, mano motinėlei. Aš tau parašyčiau margą gromatėlę savo graudžiomis ašarėlėmis iki tėvelio, iki motinėlės“, JLD 3 1187). Ašaromis rašyta „gromatėlė“ yra tapusi stereotipiniu žinios įvaizdžiu, kuris dažnai aptinkamas net vėlyvosiose karinėse-istorinėse dainose.

Raudojimas kaip religinio išgyvenimo forma yra gerai žinomas dalykas. Pavyzdžiui, ankstyvaisiais viduramžiais raudojimas buvo būdinga krikščioniškos meditacijos forma. Jis buvo suprantamas dvejopai – raudojimas iš skausmo ir Dievui skirtas raudojimas; pastarasis suvokiamas kaip būseną, leidžianti pasiekti dvasinę transformaciją, o ašaros traktuojamos kaip bendravimo su Dievu ženklas. Toks raudojimas greta meditacijos buvo praktikuojamas vienuolynuose; priešinga emocija – džiaugsmas – atsiranda tik vėlesniais viduramžiais¹⁰.

¹⁰ Pagal Piroskos Nagi pranešimą „Religious Weeping: a Gesture of Transformation“ („Religinis raudojimas: transformacijos gestas“), girdėtą 2006 m. Tarptautiniame viduramžių kongrese Lidso universitete. Pranešimo anotaciją galima rasti Lidso universiteto Viduramžių studijų instituto svetainėje <<http://imc.leeds.ac.uk/imcapp/SessionDetails.jsp?SessionId=1345&year=2006>> [žiūrėta 2007-03-17].

Kalbant apie baltų religiją, pažymėtinas toks pat milžiniškas skirtumas tarp žmogiško liūdesio (plg. krikščioniškas raudojimas iš skausmo) ir ritualinio, t. y. raudos. Mirusiojo verkimas ne ritualo metu lietuvių suprantamas kaip destruktivus, kuris kenkia ne tik verkiančiajam, bet ir mirusiojo vėlei, negalinčiai dėl to rasti ramybės („besimaudančiai ašarose“). Tuo tarpu ritualizuotą emociją (apeigini raudojimą) galime traktuoti kaip ypatingą būseną, leidžiančią raudotojui įeiti į sakralinį santykį su dievų ir vėlių pasauliu ir tokiu būdu pasiekti apeigos tikslą. Taigi emocinė būseną (šiuo atveju liūdesys) yra ritualo pagrindas, ypatingas elementas, leidžiantis apeigos atlikėjui įgyti nepaprastą galią. Ritualizuota emocija transformuojama į galią, leidžiančią pasiekti kontaktą su mirusiais ir – su dievais.

Raudančios deivės

Kai kalbame apie kontaktą su dievais, turime omenyje religinę ritualo prasmę ir jo mitologinį kontekstą. Mitologijoje labai svarbi analogija tarp dievų ir žmonių pasaulio, lemianti ritualo steigtį, – rituale ieškoma jo pirmtakų, steigėjų, nes dieviška steigtis įprasmina ritualą kaip religinį. Tad įdomu pažvelgti į baltų dievų charakterius ir jų elgesyje paieškoti liūdesio apraiškų ar raudojimo gestų, kurie galėtų suteikti užuominų apie raudojimo ritualo analogijas dievų pasaulyje. Nors baltų panteonas rašytiniuose šaltiniuose pristatytas labai fragmentiškai, folklorinis kontekstas mums leidžia šiuo atžvilgiu truputį plačiau aptarti dvi skirtingas deives – *Laimą* ir *Saulę*.

Laima yra palyginti fragmentiškai dokumentuota lietuvių mitologijoje. Tačiau latvių mitologijoje – visiškai priešingai – tai viena išsamiausiai aprašytų dievybių, jos charakteris ir elgesys įvairiais aspektais pristatytas mitologinėse dainose. Dainose aptinkame ir raudančios Laimos įvaizdį. Ji verkia dėl kelių dalykų, dažniausiai dėl kieno nors – mergelės, nuotakos, našlaitės, našlės – nerealizuotos laimės: nesėkmingų vedybų, ankstyvos mirties ar tiesiog dėl sunkaus, nelaimingo gyvenimo, t. y. dėl įvairių su žmogaus likimu susijusių dalykų, pavyzdžiui:

Gauži raud Laimė mana,
Pie baznicas stāvedama:
Redzej' mani laulajot
Ar neveikli tėva dėlū.

DS 16041-2

‘Graudžiai verkia Laimė mano
Prie bažnyčios stovėdama:
Matė mane sutuokiant
Su nevykėliu tėvo sūnum.’

Mīļa Laimė gauži raud,
Kapa virsū stāvedama,
Redzej' manu augumiņu
Bez laiciņa pievedam.

DS 27524

‘Miela Laimė graudžiai verkia
Virš kapo stovėdama:
Matė mano kūnelī
Pirma laiko išvežant.’

Ka, sirsniņ, grūti pūti?
Ka, Laimiņ, gauži raudi?
Sirdis pūta – grūts mūžiņš,
Raud Laimiņa nolikusi.

DS 9198

‘Ko, širdele, sunkiai dūsoji?
Ko, Laimėle, graudžiai raudi?
Širdis dūsauja – sunkus gyvenimas,
Rauda Laimelė [jī] nulėmusi.’

Laima latvių dainose elgiasi dvejopai: viena vertus, ji pati lemia (pranašauja) žmogaus likimą (apie lėmimo reikšmes lietuvių mitologijoje žr. Greimas: 1990: 188, 189), o kita vertus, ji tarsi susitapatina su žmogumi, tampa jo palydove, antrininke, asmenine deive (plg.: *Laimė mana* ‘Laimė mano’, DS 9279; *mana Laimės mātė* ‘mano Laimės motė’, DS 9286; *meitas Laimė* ‘merginos Laimė’, DS 27741) ir tada pati patiria ir emociškai išgyvena žmogaus likimą. Nors nuo Laimos lėmimo priklauso žmogaus likimas, ji, likimo pranašautoja, negali jo išvengti ir pati, todėl verkia dėl savo nelaimingo lėmimo (žr. citatą aukščiau¹¹) arba verkia ir juokiasi kartu su žmogumi:

Labak lusti lustejos, Ne ką bėdu bėdajos. Ja es lusti lustejos, Tad Laimite priecajās; Ja es bėdu bėdajos, Tad Laimite gauži raud.	‘Geriau linksmai linksminsiuos Nei varguose dejuosiu. Jei linksmai linksminsiuos, Tai Laimelė džiaugsis, Jei varguose dejuosiu, Tai Laimelė graudžiai verks.’
---	--

DS 9211

Dėl Laimės ir žmogaus susitapatinimo jų veiksmai kartais ne tik sinchronizuojami, bet ir sukeičiami vietomis, plg.:

Vaj es savu grūtu mūžu Raudadama atraudašu? Lai raudaja Laimė mana, Kas man tādu nolikuse.	‘Ar aš savo sunkų gyvenimą Raudodama išraudosiu? Tegul rauda mano Laimė, Kuri man tokį [gyvenimą] lėmė.’
---	---

DS 9279

Raudojimas vs džiūgavimas (ar juokas, plg. lietuvių pasakymą *Laimė šypsosi*¹²) yra Laimos būsenos, simbolizuojančios likimą, – žmogaus gimimo momentu verkianti Laima jau savaime yra iškalbinga aliuzija, plg.:

Manubēd Dievs ar Laimu Iet lielā ienaidā: Dievs man lika vieglu mūžu, Laima liedz raudadama.	‘Dėl manęs Dievas su Laima Dideliai susiginčijo: Dievas man skyrė gerą gyvenimą, Laima užgynė raudadama.’
---	--

DS 9242

Dievs ar Laimi strīdejās, Man vietīņu taisidami: Dieviņš teica maizes vietu, Laimė gaudas asariņas.	‘Dievas su Laimė susiginčijo Man vietelę taisydami: Dievas sakė duoningą vietą, Laimė – graudžias ašaras.’
--	---

DS 0042-3

¹¹ T. p. plg.: „Raud Laimiņa, raud māmiņa, Abas divas gauži raud; Mātē saka Laimas vainu, Laima saka mātes vainu.“ (DS 9258) ‘Rauda Laimelė, rauda motinėlė, Abidvi graudžiai rauda. Motina sako – Laimos kaltė, Laima sako – motinos kaltė.’

¹² „Ne visiems laimė vienlaik nusišypso“, „Laimė šyptels“, „Laimė dainuoja, vargas dejuoja“, „Gegulės balsu [t. y. raudojimu – D. V.] nelaimės nepravysi, bet širdelę nuraminsi“ (LPPe).

Laimos ašaros, jos verksmas yra figūratyvinė blogos dalios išraiška, nesunkiai iššifruojamas emocinis pranešimas; jis toks pat akivaizdus, kaip, pavyzdžiui, vestimentarinė laimės išraiška lietuvių pasakose, kai Laimos gražūs ar prasti drabužiai žmogaus gimimo metu rodo jo būsimo gyvenimo kokybę, ar alimentarinė išraiška latvių dainose, kur Laimos lėmimą žymi trys skirtingo gėrimo taurės – vienoje vynas, antroje – midus, o trečioje – ašaros (DS 5056)¹³. Beje, ašarų taurė (simbolizuojanti skriaudą ar skausmą) netgi vadinama Laimos taure:

Manas gaudas a s a r i ņ a s,	‘Mano graudžios a š a r ē l ē s,
Zemitē nelīstiet,	Ant žemės nekriskite,
Līstiet Laimes biķerī,	Kriskite ī Laimēs taurē,
Lai dzer mani pēlejiņi.	Tegul gers mano niekintojai.’

DS 8682

Laimos raudojimas paaiškina ryšį tarp Laimos ir gegutės, kuri kukuodama („raudodama“) buria, pranašauja žmogaus dalį (mirtį, vedybas, turta), taip pat gerus ar blogus metus ir pan. (apie gegutės kaip pranašautojos vaidmenį žr. Kudirkienė 2004: 56–59; Greimas 1990: 191, 192). Pasak Algirdo Juliaus Greimo, nors pavasarinis gegutės kukavimas „leidžia įsivaizduoti *Gegutę* (čia ir toliau išskirta autoriaus – D. V.) kaip savarankišką dievaitę, bet kiti jos bruožai ir kitos veiklos sritys turi didelio panašumo su *Laimos* asmenybe ir jos veikla“ (Greimas 1990: 191, 192). Latvių dainose gegutė vadinama tiesiog Laimos gegute:

Ak, tu L a i m e s d z e g u z i t,	‘Ak tu L a i m ē s g e g u t ē l e,
Tu taisnibas nedariji:	Tu nežiūri teisybės:
Cītam dodi tu par daudz,	Vieniems duodi per daug,
Cītam maizes nav ko ēst.	O kitiems nėra nei duonos valgyti.’

DS 9163

Nors gegutė yra pavojingas, nelaimę galintis lemti paukštis, tačiau baltai – lietuviai ir latviai – ją vertina daugiau pozityviai nei negatyviai, priešingai negu, sakysime, vokiečiai. Slavai šiuo atžvilgiu užima tarpinę padėtį (Kudirkienė 2004: 63), nors gegutės ritualinė reikšmė jų paliudyta ryškiau, pavyzdžiu gali būti pavasarinis kūnavimosi paprotys švenčiant *gegutės krikštynas* / *gegutės laidotuves* (СД 2 672). Rusijos ir Baltarusijos paribyje į gegutę buvo kreipiamasi netekus artimųjų: moterys eidavusios į mišką ir, išgirdusios kukuojant gegutę, rauda kreipdavosi į ją (СД 3 39). Aleksandras Gura šį paprotį sieja su tikėjimais, kad gegutės pavidalu su artimaisiais bendrauja mirusiojo siela arba gegutė laikoma tarpininke tarp šio ir kito pasaulio (СД 3 39).

Gegutės kaip tarpininkės funkciją rodo ir latvių dainos, pavyzdžiui, sakoma, kad gegutės balsas yra nepaprastas, nes jis eina toli, nuo žemės iki dangaus¹⁴, ją girdi net Dievas:

¹³ Latvių dainose taip pat labai dažnai vartojama erdvinė opozicija – Laimos lėmimą reprezentuoja jos vieta lėmimo metu – ant kalno vs slėnyje (atitinkamai medyje vs vandenyje, t. y. laimė vs nelaimė).

¹⁴ Balso ėjimas link vienos ar kitos dievybės rodo jo turėtojo ryšį su atitinkama dievybe, plg. lietuvių patarlę „Šuns balsas – pas Dievą, vilko – pas velnią“ (LPPe).

Kuko augsti, dzeguzite,
Laid balstiņu līdz zemei!
Augšā tevi Dieviņš dzird,
Zemē mani bāleniši.

DS 2437

‘Kukuok aukštai, gegutēle,
Leisk balsā iki zemēs!
Aukštībēse tave Dievužis girdi,
Ant zemēs – mano broleliai.’

Gegutės balsas, turintis sakralios kalbos charakteristikas, suteikia jai ypatingą reikšmę, kuri gali būti panaudojama įvairiose apeiginėse situacijose, kai atliekamas raudojimo ritualas, priklausantis *rites de passage* tipo ritualams, perėjimams iš vienos būsenos į kitą (laidotuvių ir vestuvių raudos atliekamos kaip tik perėjimo momentais). Ar baltų raudojimo ritualas reiškia raudotojos mitinį persikūnijimą į gegutę ir – implicitiškai – Laimos dalyvavimą apeigoje, yra specialaus svarstymo vertas klausimas.

Tarp kitų raudančių deivių išskirtinę padėtį užima Saulė; Saulės ašaros yra vienas iš geriausiai išlikusių mitinių vaizdinių baltų mitologijoje (Vaitkevičienė 2001: 107–109). Jis labai svarbus latviškame Saulės dukros vestuvių mite, kuriame Saulė verkia dėl Perkūno perskelto ažuolo. Tačiau šiame straipsnyje mums svarbus Saulės raudojimo ryšys su mirusiųjų pasauliu. Saulės ašaros tapatinamos su našlaičių ašaromis:

Kam saulite žēli raud,
Vakarāi noiedama?
Tās sērdieņu asariņas,
Kas rit žēli vakarā.

DS 4354

‘Kodēl saulytē gailiai verkia
Vakare nusileisdama?
Tai našlaičių ašarēlēs,
Gailiai riedančios vakare.’

Saulės verksmas, liūdesys ženklina mirties momentus, pavyzdžiui, ji verkia ar gedi nuskendusius brolių:

Šodien saule tumša tek
Aiz lielām žēlabām:
Vakar slīka oša laiva
Ar deviņi bāleliņi¹⁵.

DS 30849-1

‘Šiandien saulė tamsi teka
Iš didelio sielvarto:
Vakar nuskendo uosio laivas
Su devyniais broleliais.’

Saulės jausmus išreiškia jos besikeičiančios spalvos (balta, raudona) ar intensyvumo kaita (tamsumas, blyškumas). Pavyzdžiui, gailėdama žuvusių karių, saulė nusidažo raudonai – „Kai saulė leidžiasi raudonai, tai žmonės sako, kai kur yra karas, tai saulė jų kraujo gailisi“ (LMD I 474/966-1/). Karo aplinkybėmis lietuvių dainose matome Saulės gedulo temą, akivaizdų lietuviško mito fragmentą: gailėdama mūšyje kritusio kario, Saulė prižada padėti jo gedėti:

– Ui ui dievuži, dievuliau mano,
Kas mum padėsi brolio gedėti?

Saulužė tare nusileisdama:

– Aš jum padėsu brolio gedėti:

¹⁵ Plg. „Ko ta Saulite Tik gauži raud? Jūrāi noslīka Sudraba laiviņ!.“ (DS 33781-1) ‘Dėl ko Saulytė Taip graudžiai rauda? Jūroje nuskendo Sidabro laivelis.’

Devynis rytus miglužėj temsu,
O šį dešimtą nei netekėsu.

LLD 3 452

Gedėti, raudoti, laidoti – tai trys Saulės reakciją į žūtį apibūdinantys žodžiai lietuvių karinės-istorinės dainos „Visi bajorai į Rygą jojo“¹⁶ (K 320) variantuose:

Saulelė tarė
Nusileisdama:
– Tai aš padėsiu
Broli apraudot:

Devynis rytus
Migluže eisiu,
O šį dešimtą
Neužtekėsiu.

LLD 3 487

Saulalė tarė
Nusilaisdama:
– Aš jum padėsiu
Brolio laidot:

Devynias dienas
Migluži aisiu,
O tą dešimtą
Neužtekėsiu.

LTR 4314(28)

Atkreiptinas dėmesys, kad Saulės gedulas dainoje dažniausiai išreiškiamas migla ar rūku; taigi turima omenyje „šlapias“, „drėgnas“ gedulas ar, tiksliau sakant, raudojimas. Ašarų ir miglos mitologinis ryšys ne mažiau paliudytas kaip kad ašarų ir lietaus mitinė analogija; štai latvių dainose sakoma, kad migla kylanti iš našlaičių ašarų:

Bārenišu asariņas
Ik rītiņa miglu met;
Dieviņš visas tās salasa
Sudrabiņa laiviņā.

DS 4970

‘Našlaičių ašarėlės
Kiekvieną rytą migla kyla;
Dievužis visas jas surenka
Į sidabro laivelį.’

Lietuvių liaudies tikėjimuose rūkas siejamas su mirtimi, plg.: „Jei per Naujus Metus šerkšnas – bus geri metai. Jei ore dideli rūkai – labai mirs žmonės“ (Balys 1993: 44). Migla (beje, taip pat ir rasa) lietuvių dainose išreiškia liūdesį:

Oi, kodėl Vilniaus laukai migloti,
Laukai migloti, sodai rasoti?

Girdim brolelį kare pagautą,
Kare pagautą, pily apkaltą.

LLD 3 357

Nesileidžiant plačiau į vandeninių substancijų reikšmes, čia užtektų konstatuoti Saulės kaip raudotojos vaidmenį. Ar analogija tarp raudančios Saulės ir seserų, raudančių savo brolio, yra daugiau nei mitopoetinė ir kiek tai galėjo paveikti ritualo prasmės sampratą baltų karių laidotuvių ritualuose, vargu ar įmanoma pasakyti. Bet Saulės gedulo karinis kontekstas suteikia tokių svarstymų galimybę.

Dviejų aptartų raudančių deivių¹⁷ mitiniai vaidmenys atskleidžia du skirtingus raudojimo ir liūdesio sampratos modelius, iš kurių Laimos liūdesys ir ašaros yra ne tokios ritualizuotos, kitaip nei Saulės, atliekančios aiškų gedotojos ar raudotojos

¹⁶ Pasak Pranės Jokimaitienės, tai pati populiariausia lietuvių karinė-istorinė daina – 1186 variantai (LLD 3 p. 435).

¹⁷ Raudančių deivių yra ir daugiau – lietuvių mįslėse verkia Aušrinė, latvių dainose rauda Žemė. Deja, jų raudojimo priežastys yra labai menkai arba visai nedokumentuotos.

vaidmenį laidotuvių metu. Jei sugretintume šiuos du modelius su dviem liūdesio išraiškomis, emocinį polių reikštų Laimos ašaros, o ritualinį (kontroliuojamą, prognozuojamą) – Saulės raudojimas (Saulės gedulas netgi trunka apibrėžtą laikotarpį, paprastai devynias ir vieną dieną). Kita vertus, Saulės mitologija įveda raudojimo ritualą į ugnies reikšmių lauką ir kelia potencialias asociacijas su mirusiųjų deginimo ritualu (jis, beje, net keletą kartų liudijamas viduramžių kryžiuočių kronikose kaip kuršių ir sembų karių laidojimo praktika¹⁸).

Pyktis

Liūdesys vs džiaugsmas nėra vienintelės svarbios karo emocijos, nors kaip tik įtampa tarp liūdesio ir džiaugsmo polių yra karo kovų ašis. Tačiau pati karo varo moji jėga yra *pyktis* – jausmas, kylantis iš liūdesio bei skausmo ir virstantis saldžia keršto jėga, vedančia nuo liūdesio ir skausmo link piktdžiugos. Štai, pavyzdžiui, kryžiuočiams nepasisekus paimti Kretingos pilies ir praradus daug riterių, „Jie visi p y k č i u l i e p s n o j o. Greit surengė karo žygį“ (Žadeikis, Petrauskas 2005: 297; LRCh 7027, 7028). Naujo žygio metu Kretingos pilies gynėjams buvo žiauriai atkeršyta ir tada jau „krikščionys d ž i a u g ė s i l a b a i“ (ten pat; LRCh 7056). Tokia pat emocijų logika – nuo liūdesio prie pykčio – yra dėstoma ir kalbant apie baltus, plg.:

[Žiemgaliai nesėkmingai mėgina sugriauti Heiligenbergą]

Daugel jie raudų raudojo
Dėl draugų ir giminaičių.
Tada pradėjo jie galvoti,
Kaip už tai atkeršyti.
Pykčio vedami neretai
Atžygiuodavo prie pilies.

Žadeikis, Petrauskas 2005: 341; LRCh 10160–10165

Pyktis yra viena svarbiausių emocijų tiek rengiant karo žygį, tiek kaunantis; štai dar keletas pavyzdžių iš Livonijos kronikos:

[Mindaugo žygis į Cėsis]

Tada karalius Mindaugas,
Didelio pykčio užvaldytas,
Ėmė rengti karo žygį
Livonijon, prieš Dievo riterius.

Ten pat: 289; LRCh 6471–6473

[Lietuvių pergalė prie Lielvardės]

O pagonys nežiopsojo,
Pykčio apimti jie nedvejojo
Į krikščionių eiles įsiveržti
Ir jas netgi perkirsti.
Didžių spragą jie pratašė,
Krikščionims žūtį tai atnešė.

Ten pat: 284; LRCh 6053–6058

¹⁸ Apie kuršius žr. HCh XIV 6, apie sembus – LRCh 3870–3890, apie estus – HCh XII 6.

Kaip stipri ir brutali emocija, pyktis yra karui itin būdingas jausmas; tai lemia šios emocijos psichologinį naudojimą karinėse strategijose. Kita vertus, pyktis (kovos įtūžis) yra apskritai labai svarbi herojų savybė, rodanti jų karinę kompetenciją; mūšio įniršis yra kovų poetinio aprašymo bendroji vieta, pradedant nuo „Iliados“ ir baigiant „Nybelungų giesme“, o ypač ši vaizdavimo tendencija ryški keltų epinėje tradicijoje. Airių herojiniuose epuose tiesiog tradiciška kalbėti apie pyktį, apimantį Kuchuliną ar kitus herojus prieš mūšį, mūšio metu ir kartais net po mūšio. Panašus karo įniršis būdingas ir anglosaksų Beovulfui (Puhvel 1968: 47).

Tačiau šiame straipsnyje norėčiau pažvelgti į pyktį iš kitos perspektyvos ir aptarti pykčio ritualizavimo galimybes baltų religijoje.

Kovos šūksniai (ritualizuotas pyktis)

Viena iš pykčio ritualizacijos formų – tai karo šūksniai, kuriais siekiama organizuoti agresiją. Tai ne sporadiška emocijų raiška, bet karo papročių elementas. Ritualinis pyktis nuo individualaus emocinio išgyvenimo skirtusi tuo, kad šiuo atveju orientuojamasi į tam tikrą kontrolę ar sąmoningą emocijų organizaciją, kuria siekiama sukurti kolektyvinę emociją ir ją nukreipti į priešininką.

Karo šūksniai bei garsiniai signalai (angl. *slogan*, pranc. *cri de guerre*, lot. *clamor militaris*) yra universali karių organizavimo technika, naudojama įvairiais tikslais: siekiant suburti, išrikiuoti ir vesti kariuomenę, išgąsdinti priešą ir t. t. Patys šūksniai būdavę įvairūs – krikščionys pradėdami ataką neretai šaukdavosi Dievo pagalbos, pavyzdžiui: *Dieu le veut!* ‘Dievas to nori’; *Dieu aide au premier Chrétien!* ‘Dievas padeda pirmajam krikščioniui’ ir kt. Tačiau taip pat galėjo būti skanduojamas karaliaus, kilmingojo ar didvyrio vardas (pvz., *Bourbon!*; *Ha, St Edward!*), arba svarbi vieta (*A Bellendaine!* – minima škotų karinių susirinkimų vieta) (Chambers 1841: 351, 352). Vygando Marburgiečio kronikoje rašoma, kad „kilmingasis Heseno landgrafas Otonas <...> su būriu savo riterių ėjo į mūšį šaukdami vokiškai *Hessenland!*“ (Jasas, Gudmantas 1998: 108). Kryžiuočiai irgi vartojo gąsdinimo šūksnius: vienoje Henriko Latvio aprašytoje lietuvių ir Livonijos kariuomenių mūšio scenoje į vokiečių kariuomenę inkorporuoti latgaliai vokiškai šaukė, kad ims į nelaisvę, grobs, nukaus („Letti omnes subsequabantur clamantes <...> ut *caperent, raperent, interficerent*“, HCh XXV 4; „vokiečiai pirmi stojo į mūšį, o visi latgaliai žygiavo jiems įkandin, vokiškai, kaip buvo primokyti, šaukdami, kad *ims į nelaisvę, grobs, nukaus*“, Antanavičius [ir kt.] 2005: 107). Lietuviai, išsigandę šio riksmo ir manydami, kad iš paskos traukia daugybė vokiečių, metėsi bėgti.

Tačiau apskritai kronikose mažai kalbama apie kryžiuočių šūksnius ir riksmus kovos metu, nelaikant tai išskirtiniu dalyku; tuo tarpu kalbant apie lietuvius, latvius, lyvius ir kitas Pabaltijo tautas, jų šūksniai suprantami kaip pagoniško identiteto ženklas ir aprašant vartojama frazė „pagal savo papročius“, pavyzdžiui: „*Vociferantur et constrepunt paganico more Lyvones*“ (HCh II 6), t. y. „lyviai pagal pagoniškus papročius ėmė šaukti ir rėkti“ (Jurginis 1991: 28). Akcentuojama, jog kryžiuočiai kovą pradeda malda ar giesme (kartais minimi ir muzikos instrumentai), o baltai (kaip ir

lyviai, estai, rusai) – šūksniais; iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad šios dvi skirtingos ritualinės / paprotinės formos yra opozicija, skirianti krikščionis ir „pagonis“:

Tuomet jiems ženklas buvo duotas,
Ką mūšyje daryti turi.
Vokiečiai visi lig vieno
Šaukėsi Dievo pagalbos.
Kuršiai pagal savo papročius
Šaukė kartu kovos šūkius.
Žadeikis, Petrauskas 2005: 236; LRCh 2635–2640

Plg.: „Ir su litaurų bei kitų muzikos instrumentų garsais, su dainomis, žadinančiomis vyrų širdis ir šaukiančiomis dievo malonės, jie veržėsi prie pagonių <...>“ (Jurginis 1991: 74; HCh XV 3).

Kryžiuočių karo šūksniai įrašomi į religinę perspektyvą, o „pagonių“ šūksniai nediferencijuojami, jie necituojami ir interpretuojami kaip chaotiški, neartikuliuoti, nesuprantami ir todėl priskirtini demoniškam pradui. Tačiau tikėtina, kad iš tiesų baltų karo šūkių buvo ne mažiau religiniai nei krikščionių; tai paremtų karo epizodas iš Haličo-Voluinės kronikos: 1258 m. lietuviai, radę nusiaubtą Vozviaglio pilį ir netekę grobio, „reiškė nepasitenkinimą [originale: *моужахоу*, t. y. pyko – *D. V.*] ir spjaudė, saviškai tardami „janda“, šaukėsi savo dievų Andajo ir Divirikso ir minėjo visus savo dievus, kipšais vadinamus“ (BRMŠ I 261). Iš šio epizodo matyti karių religinio mentaliteto elementai įniršio ir pykčio akimirkomis (tai bene ankstyviausias lietuviško keiksmazodžiavimo paminėjimas; dievus minintys keiksmazodžiai lietuviams ne naujiena, plg. „Kad tave perkūnas nutrenktų!“ ir pan.). Kita vertus, čia ryški priešų religijos demonizavimo tendencija – krikščionys rusai lietuvių dievus supranta kaip demonus. Analogiška tendencija būdinga ir lietuviams, demonizuojantiems krikščionių Dievą (apie tai kalbėsime truputį vėliau).

Kovos riksmas gali būti pastiprintas beldimu į skydus; Henriko Latvio Livonijos kronikoje šis paprotys minimas bent tris kartus – vieną kartą kalbant apie latvius, vieną kartą apie estų ataką (estai atakavo šaukdami ir belsdami į skydus – „clamantes voce magna clypeosque tangentes“, HCh XXIII 9; Jurginis 1991: 116, 117) ir vieną kartą pasakojant apie latvių ir lyvių karines žaidynes (jos irgi labai įdomios kaip viduramžių ritualas). Pasak Henriko Latvio, apgulę Tartu, lyviai ir latviai karinių žaidynių metu šaukdami beldė kalavijais į skydus („concussione gladiatorum cum clypeis conclamantes“, HCh XXVIII 5), skirtingai nuo vokiečių ir rusų,

Dieną mušėsi, o naktį rengė žaidimus ir dainavimus; lyviai ir lettai mušė kalavijais į skydus ir šūkavo, teutonai mušė litauras ir grojo švilpynėmis ir kitais muzikos instrumentais, rutenai grojo savo instrumentais su šūkavimais, naktimis visi liko be miego (Jurginis 1991: 139, 140).

Tas pats paprotys minimas ir kitų žaidynių, surengtų latvių pergalei prieš estus pažymėti, metu: „ludum cum clamore magno et clypeorum percussione facientes“ (HCh XV 7; Jurginis 1991: 77), t. y. žaidynes su dideliu šūkavimu ir mušimu į skydus surengė.

Kovos šūksnius baltai vartojo ir priešui įbauginti; apie tai kalbama Vygando Marburgiečio kronikoje, pasakojant, pavyzdžiui, apie būrį skalvių, kurie „su riksmu“ užpuolė lietuvius, „išgąsdino ir privertė bėgti“ (Jasas, Gudmantas 1998: 129; MChNP 60). Taip pat ir Prūsijos kryžiuočiai vijosi lietuvius ir juos gąsdino riksmu, norėdami, kad jie bėgtų (ten pat: 150; MChNP 87). Šauksmas mūšyje yra organizuota sutelkimo priemonė, ženklinanti ataką, plg.:

Pagonys, pamatę, kad juos persekioja, ir su baime pajutę, kas jų laukia, pradėjo garsiai šaukti, kviesdami savuosius, ir atsigręžę prieš krikščionis. Krikščionys, neišsigandę nei jų riksmo, nei šauksmo, <...> puolė lettonus (Jurginis 1991: 53; HCh XXVIII 5).

Kaip matome, kovos šauksmas yra ne tik pykčio ir kovos įniršio išraiška; tai, be abejo, ir jėgos – ne tik fizinės, bet ir moralinės – demonstravimas. Emocijos pripildyta garsinė išraiška yra nesunkiai interpretuojamas kultūrinis ženklas, išreiškiantis kariuomenės psichologinę būklę, kuri savo ruožtu atspindi karui deleguotą religinę galią.

Dieviškas pyktis ir varpų skambesys

Į mūšį telkiančio instrumento ar žvanganamų ginklų garsas buvo suvokiamas kaip Dievo ar karo dievo balsas. Tai rodo Henriko Latvio pateikta „pagoniška“ Rygos varpo interpretacija:

po pusryčių kuršiai vėl pasirengė kautynėms ir, išgirdę skambinant didžiuoju varpu, kalbėjo, kad krikščionių Dievas juos praris ir sunaikins (ten pat: 67; HCh XIV 6).

Rygos bažnyčios varpas krikščionių buvo suprantamas kaip karo balsas, jis Henriko Latvio kronikoje vadinamas karo varpu (ten pat: 91; HCh XVIII 6), juo skambinama prieš karo žygius (ten pat: 67; HCh XIV 6). Tai, kad kuršiai supranta varpo skambesį kaip pikto ir stipraus krikščionių Dievo balsą, leidžia kalbėti apie tokio supratimo modelio egzistavimą ir baltų kultūroje. Henriko Latvio akcentuojamas daužymas kalavijais į skydus, tokiu būdu išgaunant metalo žvangesį, galėtų būti viena iš baltų garsinio ritualo formų. Ir skambinimas varpu, ir beldimas į skydus sukelia metalinį skambesį.

Varpo skambesio religinė funkcija siekia ikikrikščioniškus laikus. Pasak etnomuzikologės Mojcos Kovačič, Europoje „varpui priskiriama maginė ar sakralinė galia yra vienas universaliausių religinių bruožų, besiremiančių ikikrikščionišku tikėjimu, esą *metalų skambesys gali įveikti kerus, o keliamas trukšmas – išvaikyti demonus* (Kovačič 2006: 107, 115). Liaudies religijoje viena iš svarbiausių maginių varpo funkcijų yra sustabdyti audrą ir perkūniją skambinant ypatingu būdu – į vieną varpo pusę (ten pat: 109). Lietuvių tikėjimuose ir mįslėse varpas siejamas su perkūnija: varpų skambėjimas ir griausmas labai panašiai koduojami mįslėse (pvz., *Sutrinko trinkulis, sužvingo žvingulis* ir pan.) (Vaitkevičienė 2001: 90, 91). Netgi vienas iš Perkūno vardų, apibūdinančių jo garsinį aspektą, yra *Varpulis*: pasak Jono Lasickio, „*Warpulis* laikomas tuo dievu, kuris, trankantis perkūniui, griausmą danguje kelia“ (BRMŠ II 596).

Mitines analogijas tarp Perkūno ir varpo motyvuoja tiek garsinė, tiek maginė (apotropėjinė) varpo interpretacija. Lietuvoje, kaip ir kitur Europoje, užėjus perkūnijai buvo skambinama varpeliu (Balys 1937: 191, 192). Skambantis varpas, panašiai kaip Perkūnas, perskiria debesis ir – praveria dangų (Vaitkevičienė 2001: 89–92). Tad nenuostabu, kad varpas suprantamas kaip Dievo balsas arba kaip maginis instrumentas, galintis nunešti balsą (mintis, linkėjimą) į dangų. Tuo buvo naudojama ne tik religiniais sumetimais, bet ir maginiais tikslais, štai ką XVII a. apie latvius rašo Paulius Einhornas:

Nemažiau keistai atrodo ir tos ypatybės bei savybės, kurias šio krašto vietiniai žmonės priskiria bažnyčių varpams. Jeigu kam nors atsitinka kokia nelaimė ar kita blogybė ir šis sekmadienį ar per kitą šventą dieną, kai skambina varpais, stovėdamas prie varpinės išsako savo bėdą, toks dalykas padedąs. Jeigu kam nors pavagiamas koks daiktas ir nukentėjusysis prie varpinės, skambant varpams, tą įvykį pagarsinąs, tai vagystė išaiškėjanti. Apkaltintasis vienokiu ar kitokiu nusižengimu teisindamasis sako: „Galiu nueiti po varpais ir prisiekti“ ir kt. Be to, jie turi dar vieną bjaurų įprotį – norėdami kam nors pakenkti (aš pats savo ausimis iš daugelio girdėjau), eina prie varpinės ir, kai pradeda varpai skambinti, ima tą žmogų plūsti. Jų manymu, *v a r p ų g a u d e s y s p l ū d i m a s i n u n e š a s i k i p l ū s t a m o j o*, o kai šie nutylantys, tai ir plūdimo poveikis praeinąs (BRMŠ III 601).

Panašūs maginiai veiksmai gerai žinomi ir Lietuvoje. Etnologė Nijolė Marcinkevičienė XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje užrašė pasakojimų apie „užzvanijimą“, t. y. apie tai, kaip, slapčia pririšus maišelį su monetomis prie varpo virvės, žmogui užskambinama liga ar nelaimė (Marcinkevičienė 2006: 87). Pasak tyrinėtojos, taip Dievas pasitelkiamas blogio linkėjimams ir kerštui.

Taigi varpo skambesys gali būti suprantamas kaip Dievo balsas, o kartu ir kaip maginė situacija: varpui skambant galima perduoti maginį pranešimą (išsakyti pagaidavimą ar siųsti linkėjimą). Įdomu, kad baltų religijoje analogiška Dievo balso funkcija deleguojama Perkūnui – pasak Simono Grunau, tuo metu, kai griaudėja, dievai kalba su žyniais (BRMŠ II 112, 113)¹⁹. Kad ir kaip ten būtų, vis dėlto Perkūno garsinė charakteristika yra neabejotinai susijusi su pykčiu: gerai žinomas tikėjimas, kad griausmas reiškia besibarantį Dievą.

Perkūno pyktis ir Velnio piktumas

Visuotinai sutariama, kad lietuvių karo dievas buvęs Perkūnas; kaip karo dievas jis atitinka indoeuropiečių religijos kanonus pagal Georges'o Dumézilio teoriją: tai stiprus, galingas dievas, jo veiksmai grindžiami didele fizine jėga. Gintaro Beresnevičiaus teigimu, „Perkūnas XIII–XIV a. turėjo būti visų pirma karių dievas <...>, be to, tautosakoje Perkūnas apskritai vaizduojamas karingas, ūmus, ginkluotas (kirviu, peiliu, strėlėmis), kovoja su Velnium, piktosiomis galiomis“ (Beresnevičius 2001: 135). Pažymėtina, kad Perkūno vaidmuo yra labai svarbus lietuviškame karo kontekste; tai dievas, kuris XIII a. rusiškuose šaltiniuose minimas kaip vienas

¹⁹ Nors Matas Pretorijus manąs ir priešingai – griausmas yra ženklas, kad dievai pyksta, ir ne metas juos klausinėti (Pretorijus 2006: 185).

svarbiausių lietuvių politinio (taip pat ir karinio) elito dievų²⁰. Vokiškoje Livonijos eiliuotoje kronikoje rašoma, esą lietuviai manė Perkūną padėjus jiems 1219 m. karo žygyje į Estiją užšaldydamas jūrą, kad lietuvių kariuomenė galėtų pereiti į Saremos salą²¹. Dar syki Perkūnas, kaip su karu susijęs dievas, pasirodo S. Grunau kronikoje pasakojant apie Mindaugo apsikrikštijimą ir po to kilusias audras su žaibais, sudeginusiais pasėlius²².

Šio dalyko sujaudintas Žemaitijos kunigaikštis Treniota kartu su kitais bajorais atėjo pas savo valdovą Mindaugą ir taip kalbėjo: karaliau, kiek mums buvo geras mūsų dievas Perkūnas, padėjęs įgyti žemių ir žmonių, tiek dabar jis yra ant mūsų užsirūstinęs ir daro nuostolius savo galinga ugnimi. Žinotina, kad žemaičiai, kaip kadaise prūsai, šlovina Perkūną, griaustinio ir žaibo dievą, ir garbina jį ugnimi, kaip aukščiau buvo pasakota. Toliau jie kalbėjo, kad po to, kai pradėjome garbinti livoniečių dievą, mums pradėjo nesisekti ir mes negalime kitaip [apie livoniečius] galvoti, kad jie nori mus paversti savo bernais. Todėl žinok, mes norime atkeršyti už mūsų maloningų dievų nešlovę visiems, kurie juos paniekino. Mindaugas išsigando šių žodžių ir kalbėjo: „Kaip galima numalšinti jų [dievų] pyktį?“ Jie tarė: „Mūsų dievų garbei užmušk visus, tikinčius livoniečių dievu, patrauk į Livoniją ir ją vėl sudegink“ (Antanavičius [ir kt.] 2005: 184).

Kaip tik taip Mindaugas ir pasielgia. Nors ši istorija vargu ar remiasi tiksliais faktais ir autentiškais dialogais, tačiau joje atsiskleidžia karo logikai labai būdinga jausmų kaita *pyktis – kerštas* ir, svarbiausia, kalbama apie religinį pyktį (Perkūno užsirūstinimą, dievų pyktį) ir jo transformaciją į karių pyktį. Apie Perkūno pyktį dar kalbėsime išsamiau.

Tačiau karo erdvėje Perkūnas karaliauja ne vienas – mitologų dėmesio nusipelnė ir Velnias. Kelis jo karinės kvalifikacijos bruožus aprašė A. J. Greimas knygoje „Tautos atminties beieškant“ (Greimas 1990: 418); jam taip pat priskirtina Velnio kaip karinės funkcijos reiškėjo teorija, susilaukusi gana aštrios Norberto Vėliaus kritikos (Vėlius 1993: 64). N. Vėliaus manymu, karas susijęs su Velniu tik tiek, kiek apskritai karyba siejasi su magija; Velnias niekada pats nevaizduojamas kaip karys. Kitoje A. J. Greimo studijoje, „Gedimino sapnas“²³, apie Velnią jau nekalbama kaip apie karo dievą, o Perkūnas pristatomas kaip neabejotinas antrosios (karinės) funkcijos dievas, remiantis G. Dumézilio indoeuropiečių religijos trifunkciniu modeliu.

Velnias, kaip karo dievas, irgi turi lyginamąjį kontekstą; štai Velnio skandinaviškas atitikmuo yra karo dievas Odinas, kurio jau vardo etimologija sieja jį su įtūžiu, šėlsmu ir kariniu įniršiu (Puhvel 2001: 193). Kita vertus, demoniškojo Odino

²⁰ Tai visų pirma XIII a. Ipatijaus metraštyje ir Malalos kronikos rusiškame vertime pateikti dievų panteonai, sulaukę daug interpretacijų (Greimas 1990: 169–173, 379–399; Vėlius 1993: 54–69; Razauskas 1999: 105–117; Vaitkevičienė, Vaitkevičius 2000: 311–334; Beresnevičius 2004: 150–176 ir kt.).

²¹ „Zu swurben vuren sie ubir se, Das ist genant das osterhap: Als es perkone, ir apgot, gap, Das nimmer so hart gevros“ ‘Syrvej perėjo jie jūrą, Rytų mariomis vadintą: Mat Perkūnas, jų dievaitis, Leido joms stipriai užšalti’ (BRMŠ I 296, 306).

²² Dėl paties priežastinio modelio *apsikrištijimas* → *nelaimės* (sausra, audra, badas ar pan.), plg. Polocko kunigaikščio Boriso apsikrikštijimo istoriją (Ляўкоў 1992: 117).

²³ Pasak Kęstučio Nastopkos, straipsnis prancūzų kalba galėjo būti parašytas dar 1971 m. (Greimas 2005: 727). Publikuotas tik po autoriaus mirties 1998 m. (Greimas 1998: 65–75).

iškilimas panteone ir karinės funkcijos užėmimas laikomas finougrų religijos įtaka germanams, lėmusia šamaniškų elementų atsiradimą germanų mitologijoje.

Ir Perkūno, ir Velnio charakteriuose bei apibūdinimuose nesunku rasti pykčio ženklų. Lietuviški Velnio epitetiniai vardai priklauso žodžio *piktas* paradigmai – *pikčius, piktybė, piktis, pikis, pikulas, piktasis* (Vėlius 1987: 34; LKŽe); ne mažiau svarbus Velnio prūsiškojo atitikmens pavadinimas *Pikūls*, kurį Vytautas Mažiulis veda iš baltų veiksmažodžio šaknies **pik-* ‘būti priešiškam, elgtis priešišškai’ (Mažiulis 1996: 280).

Žodžio *piktas* ir su juo susijusių žodžių bei jų junginių reikšmės rodo, kad piktumas nėra vien tik emocinė būseną. „Lietuvių kalbos žodyne“ žodžio *piktas* pirmosios reikšmės – „kuris greit supyksta, vaidingo būdo“, „apimtas pykčio, supykęs, susierzinęs“ (LKŽe²⁴), bet kitos reikšmės gerokai nutolusios nuo pirmųjų: „įžeidžiantis, užgaulus, šiurkštus“, „aštrus, aitrus, užimantis kvapą“, „didelis, smarkus“, „kuris blogai elgiasi, nedoras“, „prastas, niekam tikęs“, „kenkiantis sveikatai, nuodingas“ ir kt. Kenksmingumo reikšmė labai akivaizdi žodžių junginiuose, plg.: *piktagrybis* ‘nuodingas grybas’, *piktadilgė* ‘gailioji dilgėlė’, ‘nenau dinga, kenkianti kultūriniais augalams žolė’, *piktoji* ‘gyvatė’, *piktvarlė* ‘rupūžė, pamatinė’ (jei piktvarlę užmuši, tai ant rankų atsiranda karpų), *piktmusė* ‘musė kandiklė’, *piktgyvis* ‘kenksmingas vabzdys’, *piktvabalis* ‘piktas, kenkiantis vabalas’. Taip pat žodžio *piktas* junginiais įvardijamas su magija susijęs žmogus ar jo veikla: *piktadantis* ‘burtininkas, kerėtojas’, *pikta akis* ‘asmuo, tariamai turintis galią pakenkti nužiūrėjimu’, *piktžodis* ‘keiksmazodis’, *piktžodžiauti* ‘piktais žodžiais kalbėti, pikto linkėti, keikti’. Nenuostabu tad, kad žodis *piktas* taip pat vartojamas sunkioms ligoms pavadinti (turint omenyje eventualią maginę ar „nelabą“ jų kilmę), plg.: *piktžaidė* ‘negyjanti žaidza’, *piktadrugis* ‘sunkios formos drugys (liga)’, *piktligė* ‘sunkiai išgydoma (ppr. venerinė) liga’, *piktšasis* ‘piktvotė, skaudulys’. Kai kurie sudurtiniai žodžiai, sudaryti su šaknimi *pikt-*, gali būti pakeisti analogiškais žodžiais su šaknimi *veln-*:

piktadagis „kardažolė“, „lenktagalvis dagys“, „kartusis šventadagis“
velniadagis „varnalėša“

piktmiegis „įkyrus snaudulys, miegas“
velniāmiegis „trumpas popietinis poilsis“ (LKŽe)

Iš šių paralelių akivaizdu, kad piktumas ir velniškumas yra tapačios ar bent labai artimos kategorijos; jas sieja kenkimo ir magijos reikšmės: *piktam* dalykui priskiriama *velniška* prigimtis. Tačiau Velnio piktumas susijęs su jo kenkėjiška prigimtimi, bet ne su emocine būkle. *Piktasis, pikčius* ar *pikulas* yra sinonimai tokiems Velnio vardams, kaip *negerasis, nelabasis, blogasis* ir kt. (Vėlius 1987: 33–35), ir rodo Velnio prigimtį, o ne jo jausmus.

Taigi pyktis, kaip emocija, neturi aiškios motyvacijos Velnio charakteryje: Velnias piktas (kenkiantis, kenksmingas), bet ne supykęs. Priešingai, folklorinio Velnio būdinga išraiška yra juokas – jis juokiasi ką nors apgavęs, išgąsdinęs, erzindamas

²⁴ Šie ir kiti reikšmių apibrėžimai bei pavyzdžiai cituojami iš LKŽe.

ir pan.²⁵ Tiesą sakant, Velnio „jausmai“ labiau primintų pirmoje straipsnio dalyje aptartą piktdžiugą, arba juodąjį džiaugsmą.

Kaip emocinė būseną kur kas motyvuotesnis yra Perkūno pyktis – jis pyksta ant savo nuolatinio priešo Velnio (tam yra įvairių priežasčių, tarp jų viena svarbiausių – Perkūno ginklų (peilio, kirvio, plaktuko) vagystė, Laurinkienė 1996: 145, 146), be to, Velnias juokiasi iš Perkūno ir jį erzina. Perkūnas, pykdamas ant Velnio, jį kaip priešą persekioja ir atakuoja (šaudo strėlėmis, sviedžia kirvį). *Perkūno kulkomis*, *Perkūno strėlėmis* ir *Perkūno kirveliais* vadinami žemėje žmonių randami akmeniniai kirveliai bei belemnitai (Balys 1937: 181–185), suteikiantys žinių apie Perkūno ginklų arsenalą.

Stereotipinė Perkūno pykčio išraiška yra griausmas. Perkūnija liaudies tikėjimuose aiškinama kaip Dievo barimasis, plg.: „Dievas supykęs labai rūščiai barasi ant žmonių“ (ten pat: 486a); „Dievulis supykęs ant griešnų žmonių daužo kumščia į stalą, todėl taip dunda“ (ten pat: 461). Garsinėje dimensijoje yra akivaizdi analogija tarp barimosi ir griausmo; lietuvių kalboje netgi viena iš žodžio *griausti* reikšmių yra „šaukti, bartis“ (LKŽe).

Vertinant iš karų su kryžiuočiais perspektyvos, įdomu, kad Perkūno priešininkas Velnias lietuvių folklore iki šiol vaizduojamas kaip vokietis (nežinoma atveju, kad Velnias pasirodytų kaip kitos tautybės asmuo, pavyzdžiui, lenkas, rusas ar kt.²⁶). Ir vienas būdingų Velnio eufemizmų yra *vokietukas*. Ne vienas senesnės kartos lietuvių mitologijos tyrinėtojas tokį Velnio tautinį identitetą veda iš kovų su kryžiuočiais laikų. Jei tai tiesa, tada galėtume teigti, jog prieš demonizaciją lietuvių kultūroje remiasi mitologiniu modeliu – karas mitologiškai išivaizduojamas kaip kova tarp dievų, o baltų (bent jau lietuvių) karo dievu laikytinas Perkūnas, tad įtikima, kad šios kovos priešininkas turėtų būti Velnias, su kuriuo Perkūnas kovoja ir jį persekioja. Šimtmetis karas su vokiečių riteriais, nešusiais kitokią, Perkūnui priešišką, dievą, galėjo turėti įtakos, kad Perkūno priešininkas įgytų vokišką identitetą²⁷. Tačiau bet kuriuo atveju priešų ir / ar jų dievų demonizavimo tendencija yra akivaizdi.

Perkūnas pyksta ne tik ant Velnio, trenkdamas jis baudžia ir blogus („griešnus“) žmones, kurie savo prigimtimi ar elgesiu artimi Velniui ar tiesiog „velnio apsėsti“, plg.: „Perkūnas dažniausiai nutrenkias piktus žmones. Geriems ir teisingiems žmonėms Dievas nesiunčia Perkūno“ (Balys 1937: 911); „Po nutrenkto žmogaus oda yra velnias, todėl jį gyvą muša Perkūnas. Jei kuris žmogus velnio apsėstas, tai ir jį muša Perkūnas“ (ten pat: 883). Kita vertus, Perkūno pyktis pasireiškia ir kitame – teisingumo vykdytojo ir baudėjo – amplua, kai Perkūnas supyksta dėl tam

²⁵ Šie du skirtingi bruožai išryškėja taip pat Perkūno ir Velnio susidūrimuose; tai taikliai apibūdina N. Laurinkienė: „Perkūnas pyksta ant velnio dėl jo nepadoraus elgesio per audrą. Velnias erzina griausmavaldį, reiškia jam savo panieką – šaiposi, rodo liežuvį, pasturgalį, vaiposi, juokiasi. Velnias tyčiojasi ne tik iš Perkūno, bet ir iš žmonių <...>“ (Laurinkienė 1996: 153).

²⁶ N. Vėlius nurodo 52 atvejus sakmėse, kai velnias vadinamas vokietuku; kitokių tautybių nebuvo rasta (Vėlius 1987: 38).

²⁷ Žinoma, jei *vokietukas* nėra kur kas vėlyvesnis ir kilęs iš protestantų ir katalikų religinių kovų laikotarpio; apie religinės skirties pagrindus atsirandančias opozicijas rašo Virginijus Savukynas (Savukynas 2007: 53, 54).

tikrų socialinių ar etinių normų nepaisymo, plg.: „Jis prižiūri, kad visi teisingai elgtų ir geri būtų. Bloguosius ir melagius baudžia“ (ten pat: 912); „Žmogų, kuris peraria ežią, muša Perkūnas“ (ten pat: 906). Perkūnas kaip teisingumą vykdančias dievas yra aptartas bent kelių tyrinėtojų (ten pat: 204, 205; Greimas 1990: 196, 459; Laurinkienė 1996: 135–140). Taigi Perkūno pyktį galime interpretuoti kaip *teisingą pyktį* (sąvoka, primenanti *šventojo karo* sampratą), kuriuo siekiama nubauti; labai panašus pyktis aptinkamas karo kontekste – šis pyktis verčia įvykdyti teisingumą keršijant priešui.

Apibendrinant galima teigti, kad Perkūno pyktis visiškai atitinka karinio įniršio, pykčio ir keršto emocijas, todėl šis mitinis modelis baltų galėjo būti naudojamas kaip karo ideologijos religinis elementas.

Išvados

1. Laidotuvių raudojimas ir karo mūšių sūksniai yra *liūdesio / pykčio* emocijomis paremti baltų ritualai. Viduramžių kryžiuočių kronikose jie vaizduojami emocijų kaitos, atspindinčios karinių pergalių ir pralaimėjimų dinamiką, perspektyvoje.

2. Emocija gali tapti ritualinės komunikacijos su dievų ir / ar vėlių pasauliu būdu; kuo stipresnės emocijos ir kuo labiau jos mitologizuotos, tuo efektyvesnis ritualas. Tokio ritualo pavyzdys yra apeiginis raudojimas.

3. Emocijų mitologinis kontekstas, pavyzdžiui, dievų emocijų paralelės (*deivių – Laimos, Saulės – raudojimas, Perkūno pyktis*), suteikia ritualui mitologinę motyvaciją ir įrašo jį į dieviškosios tvarkos universumą.

ŠALTINIAI

BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, Vilnius, 1996, t. 2: *XVI amžius*, 2001, t. 3: *XVII amžius*, 2003.

BsTR – *Įvairi tautosaka iš rinkinių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 11), Vilnius, 2002.

DChTP – *Chronicon terrae Prussiae* (Petro Dusburgiečio Prūsijos kronika).

DS – Krišjāņa Barona *Dainu skapis*, [interaktyvus], [žiūrėta 2007-03-19], prieiga per internetą: <<http://www.dainuskapis.lv/index.php>>

HCh – *Henrici Chronicon Livoniae* (Henriko Latvio Livonijos kronika); cituojant originalo kalba naudojamas 1993 m. leidimas, žr. Feldhūns A., Mugurēvičs Ē. 1993.

JLD – *Lietuviškos dainos*, užrašė Antanas Juška, tekstus paruošė A. Mockus, melodijas paruošė J. Čiurlionytė, t. 3, Vilnius, 1954.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1941–2002, [interaktyvus], [žiūrėta 2007-02-10], prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt>>

LLD – *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 3: *Karinės istorinės dainos*, kn. 1, parengė P. Jokimaitienė, melodijas parengė Z. Puteikienė, Vilnius, 1985.

LPPe – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*: Elektroninis sąvadas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005–2007, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.aruodai.lt/patarles/>>

LRCh – *Livlandische Reimchronik* (Livonijos eiliuotoji kronika); cituojant originalo kalba naudojamas 1998 m. leidimas, žr. Bisenieks V., Mugurēvičs Ē. 1998.

LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, medžiagą paruošė Leonardas Sauka [ir kt.], Vilnius, 1967.

MChNP – *Chronica nova Prutenica* (Vygando Marburgiečio Naujoji Prūsijos kronika).

СД – *Славянские древности: Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*, т. 2, Москва, 1999, т. 3, 2004.

LITERATŪRA

Antanavičius Darius [ir kt.] 2005. *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius [ir kt.], Vilnius.

Astrauskas Rimantas 1994. Raudos intonacija lietuvių muzikiniame folklоре, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, p. 15–19.

Balys Jonas 1937. Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose, *Tautosakos darbai*, [t.] 3, p. 149–238.

Balys Jonas 1981. *Mirtis ir laidotuvės: Lietuvių liaudies tradicijos*, Silver Spring, Md.

Balys Jonas 1993. *Lietuvių kalendorinės šventės: Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*, ats. red. Vytis Čiubrinskas, 2-asis papildytas leidimas, Vilnius.

Batūra Romas, Valkūnas Leonas 1985. Petras Dusburgietis. *Prūsijos žemės kronika*, parengė Romas Batūra, vertė Leonas Valkūnas, Vilnius.

Beresnevičius Gintaras 2004. *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius.

Bisenieks V., Mugurēvičs Ē. 1998. *Atskaņu hronika / Livländische Reimchronik*, no vidusaugšvācu val. atzejojis V. Bisenieks, Ē. Mugurēviča priekšvārds, Ē. Mugurēviča un K. Kļaviņa komentāri, Rīga.

Chambers Robert 1841. *Popular Rhymes of Scotland*, Edinburg and London.

Feldhūns A., Mugurēvičs Ē. 1993. *Indriķa hronika / Heinrichs Livländische Chronik*, no latīņu valodas tulkojis Ā. Feldhūns, Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri, Rīga.

Jasas Rimantas, Gudmantas Kęstutis 1998. Vygandas Marburgietis. *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė Rimantas Jasas, mokslinis redaktorius Kęstutis Gudmantas, Vilnius.

Jurginis Juozas 1991. Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. *Livonijos kronikos*, iš lotynų kalbos vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė Juozas Jurginis, Vilnius.

Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.

Greimas Algirdas Julius 1998. Gedimino sapnas (lietuvių mitas apie miesto įkūrimą: analizės bandymas), *Kultūros barai*, Nr. 8-9, p. 65–75.

Greimas Algirdas Julius 2005. *Lietuvių mitologijos studijos*, sudarė Kęstutis Nastopka, Vilnius.

Kovačič Mojca 2006. The Bell and Its Symbolic Role in Slovenia, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXII, p. 105–116.

Kudirkienė Lilija 2004. Tautosakinis gegutės įvaizdis, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVIII), p. 55–69.

Marcinkevičienė Nijolė 2006. Blogio linkėjimai pasitelkus Dievą: šaltiniai ir komentarai, *Liaudies kultūra*, Nr. 6 (111), p. 82–87.

Martinkus Ada 1994. Eglė žalčių karalienė: viena lietuvių pasaka, *Tautosakos darbai*, [t.] III (X), p. 74–91.

Mažiulis Vytautas 1996. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, t. 3: L–P, Vilnius.

Pretorijus Matas 2006. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, t. 3: *Senovės prūsų idololatrija*, kn. IV, *Senovės prūsų šventės*, kn. V, *Senovės prūsų konsekracijos*, kn. VI, parengė Ingė Lukšaitė [ir kt.], Vilnius.

Puhvel Jaan 2001. *Lyginamoji mitologija*, iš anglų kalbos vertė Lina Būgienė, Vilnius.

Puhvel Martin 1968. Beowulf and Irish Battle Rage, *Folklore*, vol. 79, No. 1, p. 40–47.

Razauskas Dainius 1999. Andajas, Nunadievis (ir Perkūnas): Dar viena interpretacija, *Tautosakos darbai*, [t.] XI (XVIII), p. 105–117.

Sauka Donatas 1982. *Lietuvių tautosaka*, Vilnius.

Savukynas Virginijus 2007. Žmogaus amžius ir etnokonfesiniai santykiai, *Kultūros barai*, Nr. 1, p. 53–57.

Scheff Thomas J. 1977. The Distancing of Emotion in Ritual, *Current Anthropology*, vol. 18, No. 3, p. 483–505.

Slaviūnas Zenonas 1959. *Sutartinės: Daugiabalsės lietuvių liaudies dainos*, t. 2, sudarė ir paruošė Zenonas Slaviūnas, Vilnius.

Trinkūnaitė Žemyna 2002. Gegutės įvaizdis dainuojamoje tautosakoje, *Tautosakos darbai*, [t.] XVI (XXIII), p. 108–116.

Vaitkevičienė Daiva 1998. Dainos apie mirtį, kn.: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. 14: *Šėimos dainos*, kn. 3, Vilnius, p. 26–36.

Vaitkevičienė Daiva 2001. *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*, Vilnius.

Vaitkevičienė Daiva, Vaitkevičius Vykintas 2001. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai, *Lietuvos archeologija*, t. 21, p. 311–334.

Vėlius Norbertas 1987. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*, Vilnius.

Vėlius Norbertas 1993. Lietuvių mitologijos rekonstrukcija, *Tautosakos darbai*, [t.] II (IX), p. 54–70.

Vyšniauskaitė Angelė 1995. Laidotuvės, kn.: Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštytė. *Lietuvių šeima ir papročiai*, Vilnius.

Žadeikis Pranciškus, Petrauskas Rimvydas 2005. Eiliuotoji Livonijos kronika, iš senosios vokiečių kalbos išvertė kanauninkas Pranciškus Žadeikis, vertimą patikslino, suredagavo ir paaiškino Rimvydas Petrauskas, kn.: *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius [ir kt.], Vilnius, p. 191–365.

Žičkienė Aušra 1998. XIII–XVII a. rašytiniai šaltiniai apie raudojimo būdus, *Tautosakos darbai*, [t.] IX (XVI), p. 171–176.

Žičkienė Aušra 2004a. Buitinės raudos, *Lituanistikos informacinė sistema Aruodai*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.aruodai.lt/paieska/terminas.php?TeId=4463>>

Žičkienė Aušra 2004b. Laidotuvių raudos, *Lituanistikos informacinė sistema Aruodai*, [interaktyvus], prieiga per internetą: <<http://www.aruodai.lt/paieska/terminas.php?TeId=4461>>

Ляўкоў Э. А. 1992. *Маўклівыя сведкі мінуўшчыны*, Мінск.

BETWEEN EMOTION AND RITUAL: RETRACING BALTIC MILITARY RITES

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Summary

The subject of the article comprises Baltic military rites appreciated from the emotional perspective. The chief source of investigation consists of the 4 Teutonic chronicles: *The Livonian Rhymed Chronicle*, *The Chronicle of Henry of Livonia*, *The Chronicle of the Prussian Land* by Peter of Dusburg and *The Prussian Chronicle of Wigand of Marburg*. Primarily, the main emotional axis of the story described in the chronicles is analyzed: sorrow vs. joy. Regardless of the subject of the chronicles, i.e. whether these include crusaders or the Balts, military victories are marked with joy while defeats, with sorrow. Still, the joy of victory is not that simple: it rather compensates for the sorrow and involves malevolence (rejoicing because of the enemy's grief). Both the emotional states are expressed in respective rituals: the ritual expression of sorrow is lamenting, while joy is expressed in grateful songs addressing God or the deities. The first part of the article exhaustively discusses the phenomenon of lamenting: the ritualized emotion (the ritual lamenting) is regarded as a special state of mind allowing the weeper to enter into a sacral relationship with the world of gods or souls, thus achieving the ritual aim, i.e. ensuring a successful transfer of the deceased into the world of ancestors. Sorrow as an emotional state becomes the basis for the ritual; it is a special element, enabling the performer of the ritual to achieve special powers. As the ritual action, lamenting has parallels in the world of the Baltic gods; on the grounds of Lithuanian and Latvian folklore, images of the lamenting goddesses are analyzed in this article: 1) Laima, the Baltic goddess of destiny and fortune, laments for the tragic fate and premature death, 2) the Sun laments over the slain soldiers.

In the second part of the article, another emotion heightened against the military background is analyzed: namely, the anger, born as result of tension between the volatile emotions of sorrow and joy. Of the sorrow, anger is born, subsequently turning into craving for revenge and inducing one to seek crushing of the enemies and experiencing the malevolent joy of the victory. Among the forms of ritualizing anger, the war cries could be named, purporting at organizing aggression. Rather than being sporadic emotional expressions, these cries are elements of the military rites. The ritual anger differs from an individual emotional experience in being aimed at certain control or conscious organization of emotions, the purpose of which is creating a collective emotion and directing it against the enemy. Such anger may be expressed by human voice or sound of the instruments. The Baltic custom of shouting or hammering on the shields with swords prior to the attack is analyzed in the article, the metallic sound of the hammered arms being an instrumental expression of anger. Such sound is close to that of the bell, therefore chiming of the bell of Rīga church used to be perceived by the Balts as voice of the enemies' God (or rather, of the war god). The metallic sound and the chiming of bells used to be associated in the Baltic mythology with the thunder god Perkūnas. On the other hand, of all the Baltic gods, Perkūnas is particularly characterized by anger, directed against his adversary Velnias ['the Devil']. This allows us asserting that emotions and actions of Perkūnas embody the mythological prototype and ritual pattern of the characteristic behavior of the warrior.

Gauta 2007-03-28